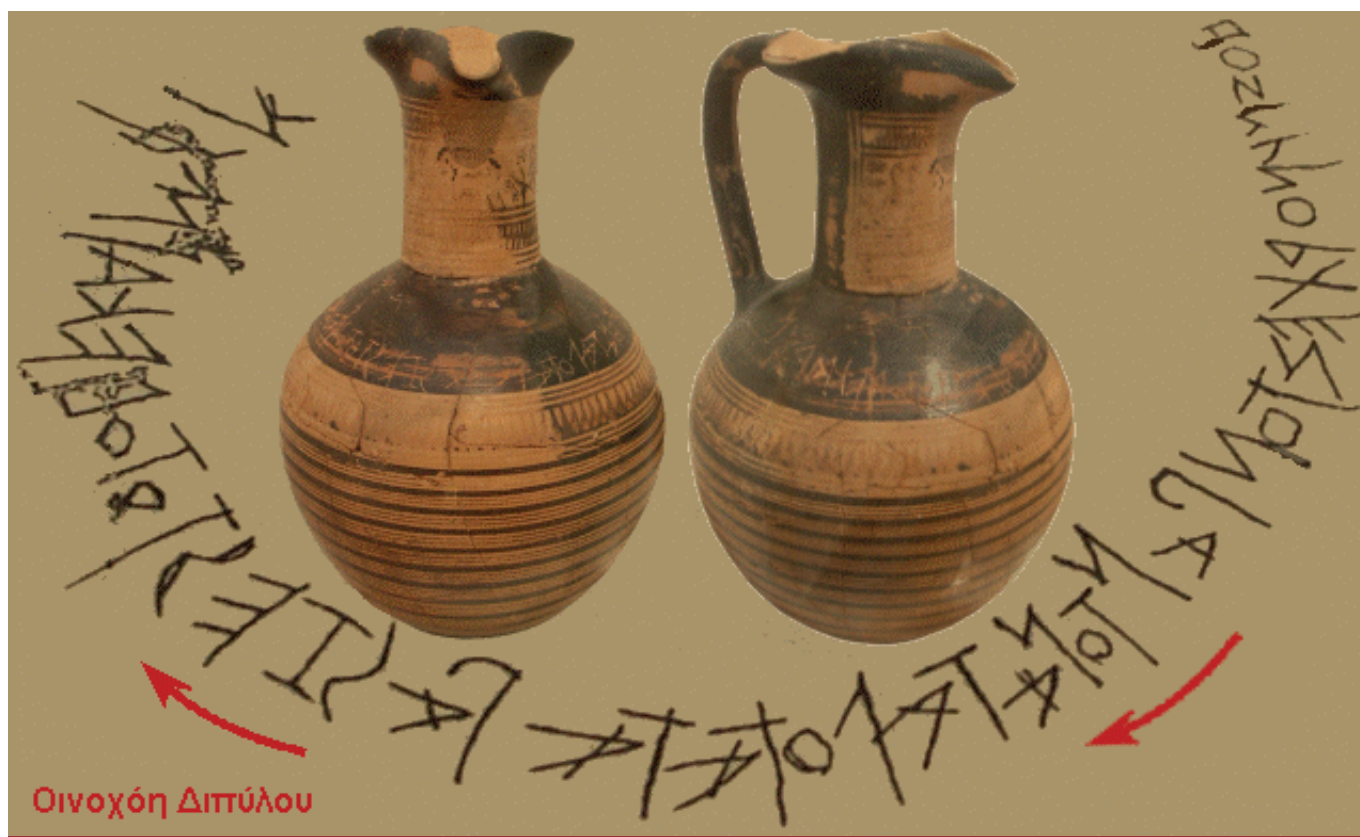

Το ελληνικό αλφάβητο, η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας και το Γλωσσικό Ζήτημα έως το 19ο αιώνα

Οινοχόη Διπύλου

Οινοχόη της Διπύλου, 740 π.Χ., 22,5 εκ., Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Από την Παλαιολιθική οι άνθρωποι προσπαθούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Αυτό το επιτυγχάνουν, αναπτύσσοντας, αρχικά, τον προφορικό λόγο και κατόπιν κάνουν τα πρώτα βήματα να «εξελίσχουν» τη μνήμη τους με τη γραφή. Βέβαια αυτό δεν έγινε από τη μια μέρα στην άλλη, χρειάστηκε να περάσουν αιώνες. Από τη στιγμή που μια γλώσσα γράφεται, υπάρχει ιστορικά, θεωρείται καθιερωμένη.¹ Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να καταδυθούμε στα άδυτα της ελληνικής γλώσσας, ακολουθώντας τα μονοπάτια εμφάνισης, διαμόρφωσης και εξάπλωσης του ελληνικού αλφαβήτου, σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής γλώσσας (αφού εντοπίσουμε τη βάση της) και, έτσι προσεγγίζοντας το γλωσσικό ζήτημα να καταδείξουμε,

εάν αυτό επηρεάστηκε από τη διαφορετική πορεία που ακολούθησαν ο προφορικός και ο γραπτός λόγος.

Η διαμόρφωση και η εξάπλωση του ελληνικού αλφαβήτου

Από τα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες σύντομες επιγραφές με αλφαβητικά γράμματα πάνω σε αγγεία, πέτρα ή μέταλλο («επιγραφή του Διπύλου», «ποτήριον του Νέστορος»). Τα αρχαιότερα παραδείγματα ελληνικής αλφαβητικής γραφής παρουσιάζουν ευρύτατη ποικιλία γραπτών, ενώ οι διαφοροποιήσεις αυτές

κατανέμονται σε περιοχές, όπου χρησιμοποιούνταν παραλλαγμένα συστήματα, στα οποία αναφερόμαστε ως «τοπικές» γραφές.² Πριν, όμως, από την εμφάνιση του ελληνικού αλφαβήτου οι Έλληνες με τη γραμμική Β' περνούν σε μια συλλαβογραφική γραφή, σε μια μορφή ατελούς αλφαβήτου. Υπάρχει, ωστόσο, και ένα διαμορφωμένο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα (οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι – αρκαδοκυπριακή, ιωνοαττική, δωρική), το οποίο εμπλουτίζει την ελληνική γλώσσα.

Οι Έλληνες, όμως, γνώριζαν – μέσω των εμπορικών τους επαφών με την Ανατολική Μεσόγειο – το φοινικικό αλφάβητο από τα τέλη τουλάχιστον του 9^{ου} π.Χ. αιώνα,³ και, έτσι, τον 8^ο π.Χ. αιώνα το ελληνικό αλφάβητο εμφανίζεται πλέον διαμορφωμένο. **Ήδη από τις αρχές του 11ου π.Χ. αιώνα άρχισαν να πειραματίζονται με τη φοινικική γραφή και γύρω στο 10 π.Χ. αιώνα παίρνουν από τους Φοίνικες το αλφάβητό τους, που επρόκειτο για την οικονομικότερη συμφωνογραφική μορφή συλλαβογραφικής γραφής.**⁴ Προκειμένου, όμως, να προσαρμόσουν το φοινικικό στο δικό τους αλφάβητο, οι Έλληνες προχωρούν σε ορισμένες τροποποιήσεις. **Τρέπουν ένα συλλαβικό πρότυπο σε φωνολογικό με την επινόηση των φωνηέντων**, τα οποία αποτελούν τη βάση της συλλαβής και της γλώσσας γενικότερα. Αυτή θεωρείται και η πιο βασική καινοτομία των Ελλήνων στην ιστορία της γραφής. Επιπλέον, επινοούν ορισμένα σύμφωνα, χρήσιμα στην ελληνική, φθάνοντας με αυτό τον τρόπο στη δημιουργία της πραγματικά πρώτης αλφαβητικής γραφής, όπου κάθε γράμμα αντιστοιχεί σε ένα μόνο φθόγγο.

Στη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα αρχίζει να εξαπλώνεται το νέο σύστημα γραφής μέσα από τις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές μεταξύ Εύβοιας και Κυκλάδων, ενώ οι Ερετριείς πρακτόρευαν την προώθησή του πιθανώς προς τα ανατολικά και ασφαλώς προς τα δυτικά. Οι Ευβοείς, λοιπόν, ήταν αυτοί, οι οποίοι πήραν το αλφάβητο από τους Κρήτες και το διέδωσαν στην Αττική και στη Στερεά Ελλάδα, ενώ οι έμποροί τους το προώθησαν ακόμη μακρύτερα. Έτσι, μέσω της αποικίας της Κύμης, τον 8ο π.Χ. αιώνα στην Καμπανία, οι Χαλκιδείς προώθησαν το αλφάβητο στους Τυρρηνούς και από αυτούς στους Ρωμαίους, οπότε και διαμορφώθηκε το λατινικό αλφάβητο, ένα αλφάβητο που μέσω της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και των ρομανικών εθνών και γλωσσών πέρασε σε ευρύτερη χρήση ανά τον κόσμο.

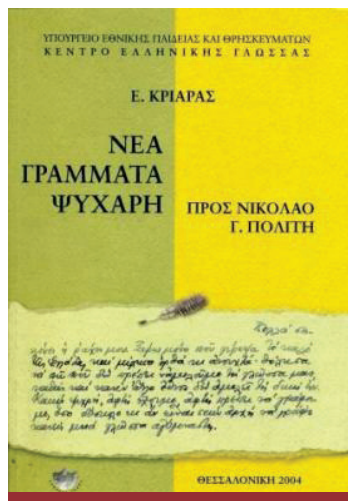
Τον 7ο π.Χ. αιώνα όλες οι ελληνικές πόλεις – κράτη έχουν ήδη διαμορφώσει και χρησιμοποιούν η καθεμιά το δικό της αλφάβητο με μικρές ή μεγάλες ιδιομορφίες και παραλλαγές, κυρίως από 21 – 23 γράμματα. Ωστόσο, **σταδιακά από τον 5^ο π.Χ. αιώνα άρχισε να γενικεύεται η χρήση του ιωνικού αλφαβήτου, που είχε 24 γράμματα. Αυτό υιοθετήθηκε επισήμως από τους Αθηναίους με νόμο το**

403/402 π.Χ. (ευκλείδιο αλφάβητο). Η ιωνική διάλεκτος, καλλιεργημένη από την ιστορία, τη φιλοσοφία, τη ρητορεία, το θέατρο, άρχισε να διαδίδεται σε όλες τις ελλινόφωνες περιοχές. Ιδιαίτερα με την επιβολή της αθηναϊκής ηγεμονίας μετά τους Περσικούς Πολέμους, οπότε και η Αθήνα αναδεικνύεται σε πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο με πανελλήνιο κύρος. Αποφασιστικής, όμως, σημασίας για την εξάπλωση του ιωνικού αλφαβήτου αποτελεί η υιοθέτηση κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα της αττικής διαλέκτου στη Μακεδονία ως επίσημης γλώσσας της διοίκησης και της διπλωματίας. Από εκεί, μέσω των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, διadίδεται σε λαούς με διαφορετική νοοτροπία και γλώσσα, οι οποίοι αρχίζουν να «ελληνίζουν» για όλες τις ανάγκες τους.

Η διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας και τα χαρακτηριστικά του λεξιλογίου της

Η διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας είναι φαινόμενο που λαμβάνει χώρα στη διάρκεια της οβιμης βυζαντινής περιόδου (1100-1453), καθώς σε αυτή την εποχή παρατηρείται μια συστηματικότερη καλλιέργεια της ζωντανής καθομιλουμένης γλώσσας. Απαλλαγμένη από την επίδραση της λόγιας γλώσσας εντοπίζεται σε ορισμένα κείμενα, όπως στα *Πτωχοπροδρομικά ποιήματα*, στο *ποίημα Σπανέας*, στο *Χρονικό του Μωρέως*, σε *ερωτο-ιπποτικά και αλληγορικά μυθιστορήματα*, δηλαδή σε κείμενα της «δημώδους λογοτεχνίας». Αυτά τα κείμενα αποτελούν την αρχή της νέας ελληνικής λογοτεχνίας, μέσω της οποίας καταξιώνεται η καθομιλουμένη. Το γεγονός πως η βυζαντινή κοινή (προφορική) γλώσσα εμφανίζεται, καλλιεργείται και καταξιώνεται σε αυτή την περίοδο, περίοδο, δηλαδή, της Φραγκοκρατίας, και, κυρίως, στα φραγκοκρατούμενα εδάφη, μακριά από τη γλωσσική επίδραση και το συγκεντρωτισμό της πρωτεύουσας, συνδέεται με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής.

Η προφορική κοινή νεοελληνική γλώσσα έχει ως βάση τα χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας, της Αίγινας και της παλιάς Αθήνας, των πρώτων δηλαδή τόπων από τους οποίους σχηματίστηκε το νέο κράτος. Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέψουμε πως προς το τέλος των βυζαντινών χρόνων και στις αρχές των νεότερων, οπότε και η καθομιλουμένη χρησιμοποιείται εκτενέστερα, συναντώνται –για πρώτη φορά μετά την Αρχαιότητα– ιδιωτισμοί στο γραπτό λόγο. Η ομιλούμενη γλώσσα παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, αφού ακολουθεί σε πολλές περιοχές διαφορετική εξέλιξη υπό την επίδραση της γλώσσας των κατακτητών (Βενετοί, Γάλλοι, Καταλανοί, Οθωμα-

Ο Ψυχάρης, ένας εκ των πρωτεργατών του δημοτικισμού, αλληλογραφεί με τον Ν.Γ. Πολίτη. Στις μεταξύ τους επιστολές θίγεται έντονα το θέμα του Γλωσσικού Ζητήματος.

νοί). Στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας, τα ιδιώματα διαφοροποιούνται περισσότερο λόγω της έλλειψης επικοινωνίας, του απομονωτισμού, της οικονομικής εξασθένησης, της αμάθειας, της πτώσης του βιοτικού επιπέδου και του μαρasmus της παιδείας. Στα χαρακτηριστικά, λοιπόν, της νεοελληνικής γλώσσας, πέρα από τα δάνεια από τις γλώσσες των κατακτητών, συγκαταλέγονται και λέξεις, που η ελληνική γλώσσα κληρονόμησε από τις προηγούμενες περιόδους της ιστορίας της, διατηρώντας ή παραλλάσσοντας τη σημασία τους. Επίσης, εισήχθησαν πολλές λέξεις από τη λόγια παράδοση ή πλάστηκαν νέες από τους λόγιους του ελεύθερου κράτους κατά το 19ο αιώνα, προκειμένου να παραμεριστούν οι πολλές τουρκικές λέξεις ή να αποδοθούν οι νεολογισμοί του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού στον υλικό και πνευματικό τομέα.

Στο πλαίσιο αυτό ο Σολωμός συστηματοποιεί στο Διάλογο τη γλωσσική του θεωρία, διαμορφώνοντας το δυναμικό αντίλογο σε δυο σύγχρονες – απειλητικές για την ομιλούμενη κοινή γλώσσα – εκτροπές, αφενός στον αρχαϊσμό, αφετέρου στις παραμορφωτικές διορθωτικές επεμβάσεις, που προτείνει ο Κοραΐς.⁵ Έτσι, μπορούμε να καταλάβουμε ότι **ο Σολωμός ειρωνεύεται εκείνους που προσπαθούν να ενθαρρύνουν το λαό της επαναστατικής περιόδου με λέξεις άγνωστες (προτροπή, τραύμα), στο πλαίσιο δημιουργίας νέων λέξεων ή παραμερισμού άλλων, που αποτελούν δάνεια από άλλες γλώσσες**. Σήμερα, οι λέξεις αυτές, λέξεις λόγιες, χρησιμοποιούνται ευρύτατα, καθώς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, χρησιμοποιώντας την καθαρεύουσα ως επίσημη γραπτή γλώσσα, σε μια εποχή, όπου η δημοτική ήταν ακόμη ακαλλιέργητη, κατάφερε να προωθήσει το μερικό εξελληνισμό του λεξιλογίου, ιδίως από τις τουρκικές λέξεις. Έτσι, σήμερα, καθώς η δημοτική πέρασε μέσα από το φίλτρο της καθαρεύουσας, κατέστησε κτήμα του ευρύτερου κοινού λέξεις, όπως προτροπή και τραύμα, οι οποίες έχουν αφομοιωθεί πλήρως στο λεξιλόγιο της νέας ελληνικής και κανένας μας δεν είναι σε θέση να τις διακρίνει από παλαιότερες, ξενικές καταγωγής, τις οποίες αντικατέστησαν.⁶

Το γλωσσικό ζήτημα κατά το 18ο και το 19ο αιώνα

Το ζήτημα που αναδύεται μέσα από το Διάλογο είναι το γλωσσικό, η διαμάχη, δηλαδή, για την «εθνική» γλώσσα.

Το γλωσσικό ζήτημα ξεκίνησε ως ιστορικό και συλλογιστικό λάθος, για να εξελιχθεί εκ των υστέρων, απροσδόκητα ίσως, σε πλούτο, τον πλούτο της παράλληλης διπλής γλωσσικής μας παράδοσης, της γραπτής και της προφορικής μας γλώσσας, της λόγιας και της δημώδους ελληνικής γλώσσας, της φιλολογικά καλλιεργημένης και γραπτής και της φυσικά εξελιγμένης προφορικής.⁷ **Θεωρείται πως το ζήτημα αυτό ξεκίνησε ως ιστορικό και συλλογιστικό λάθος, διότι από το τέλος του 2ου π.Χ. αιώνα, το ελληνικό και το ρωμαϊκό πνεύμα στρέφεται προς ένα τυφλό θαυμασμό των μεγάλων Αττικών λογοτεχνικών προτύπων του 5ου και του 4ου π.Χ. αιώνα, το λεγόμενο «Αττικισμός».** Η διγλωσσία, δηλαδή, που εγκαινιάζεται με τον αττικισμό θα συνεχιστεί σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, όπου η γραπτή γλώσσα είναι αττικίζουσα, παράδειγμα που θα το ακολουθήσουν, κατά την Οθωμανοκρατία, οι περισσότεροι συγγραφείς του Έθνους. Στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας τα δυο παράλληλα ρεύματα, η λόγια και η προφορική παράδοση, δεν είχαν – επί πολλούς αιώνες – τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα, που τους αποδόθηκε εκ των υστέρων. Η προφορική παράδοση είναι ο παλμός, η ζωντάνια της βιωματικής, συγκινησιακής επικοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η λόγια (γραπτή) παράδοση εξελίχθηκε σε ένα διευρυμένο, καλλιεργημένο κώδικα, που εξυπηρετούσε άλλες ανάγκες επικοινωνίας του ίδιου του λαού: την επιστήμη, τη διοίκηση, τον Τύπο και την εκπαίδευση. Οι ξενικές λέξεις, όμως, που εισχώρησαν στο σώμα της Ελληνικής, προκάλεσαν και ανάγκασαν φωτισμένους Έλληνες, όπως ο Αδαμάντιος Κοραΐς, να αναλάβουν σταυροφορία «καθαρού» της γλώσσας.

Κατά το 18ο αιώνα οι λόγιοι και δάσκαλοι του Γένους, επηρεασμένοι από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, επιδιώκουν την πνευματική αφύπνιση του λαού, την καταπολέμηση της αμάθειας και τη διάδοση της παιδείας. Ο Κοραΐς, ο οποίος κήρυξε πως η επίσημη γλώσσα του Έθνους δεν μπορεί να είναι άλλη από την κοινή (προφορική) γλώσσα, **έθεσε δυο προϋποθέσεις: α) να βελτιωθεί το επίπεδο της κοινής γλώσσας με καθαρό (αντικατάσταση ξένων λέξεων) και διόρθωση (καθέρωση και ενεργοποίηση ελληνικών, διαλεκτικών ή και αρχαίων λέξεων), και β) να διδάσκεται η νέα ελληνική στα σχολεία, να ερευνάται και να μαθαίνεται σε συνδυασμό και συγκριτική συσχέτιση με την αρχαία ελληνική.**⁸ Θεωρήθηκε, έτσι, ο εισηγητής της «μέσης οδού» στην εξέλιξη των γλωσσικών μας πραγμάτων, ανάμεσα στους δημοτικιστές (Κωνσταντάς, Ψαλλιδάς, Χριστόπουλος, Βηλαράς, Σολωμός,

κ.ά.). Στις αρχές, λοιπόν, του 19ου αιώνα αρχίζει με τον Κοραή μια τάση καθαρισμού της γλώσσας σε επίπεδο, κυρίως, μορφολογικό, καθώς λαϊκές λέξεις αντικαθίστανται από αρχαιότερους τύπους. Το νεοελληνικό κράτος θα υιοθετήσει την καθαρεύουσα, ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της εκπαίδευσης, ενώ στη διάδοσή της θα συμβάλλουν οι εφημερίδες και η αθηναϊκή λογοτεχνική σχολή με τους Φαναριώτες και το ρομαντισμό της.

Η καθαρεύουσα, αν και ξεκίνησε από το ρομαντικό ιδανικό της αναβίωσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ωστόσο τόσο το ιδανικό αυτό, όσο και το γενικό πνεύμα της εποχής με το Νεοκλασικισμό και τη Μεγάλη Ιδέα οδήγησαν σταδιακά το γραπτό λόγο σε άκρατο αρχαϊσμό. Κατέστησαν τη γλώσσα από καθαρεύουσα σε αρχαϊζουσα (δεκαετίες 1860-1880), έχοντας ως απώτερη συνέπεια το γλωσσικό ζήτημα να λάβει έντονες κοινωνικές διαστάσεις. Μεγάλοι γλωσσολόγοι, όπως ο Γ. Χατζιδάκις και ο **Γ. Ψυχάρης**, θα προσπαθήσουν να αντιδράσουν σε αυτή την εξέλιξη. Ο πρώτος, προτείνοντας να γραφεί η δημοτική γλώσσα, αφού μελετηθεί πρώτα καλά και λείψουν οι προλήψεις για αυτήν. Ο δεύτερος, **θεωρώντας τη γλώσσα ως υπόθεση του έθνους και όχι μόνο λίγων γραμματισμένων, προσπαθεί να προωθήσει στη συνείδηση όλων πως μόνο με τη νεοελληνική γλώσσα είναι δυνατή η δημιουργία ενός νεοελληνικού πολιτισμού.**

Το ζήτημα, ωστόσο, που τίθεται και στο Διάλογο, μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας δεν είναι το πώς θα γράφεται καλύτερα η ομιλούμενη νέα ελληνική, αλλά αν θα χρησιμοποιείται αυτή η σύγχρονη μορφή της ελληνικής ή όχι αν δηλαδή γλώσσα του αναγεννημένου έθνους θα μείνει το κοινό ιδίωμα, που εκείνη τη στιγμή μιλιόταν από το λαό ή κάποια άλλη γλωσσική μορφή, η οποία ως τεχνητή, θα έπρεπε να προσδιοριστεί, να κατασκευαστεί και να διδαχτεί. Ως συνέπεια των παραπάνω, έγινε αντιληπτό πως η διαφορετική πορεία που ακολούθησαν ο γραπτός και ο προφορικός λόγος στο πέρασμα των αιώνων δεν μπορεί να εξηγήσει το γλωσσικό ζήτημα, που απασχολούσε τότε τον τόπο.

Συμπεράσματα

Το ελληνικό αλφάβητο αποτέλεσε σημάδι προόδου όχι μόνο για τον ελληνικό πολιτισμό, αλλά και για το δυτικό εν γένει. Οι καινοτομίες, που εισήγαγαν οι Έλληνες συνέβαλαν στην αναδιαμόρφωση των γλωσσικών συνόρων. Η ανάδυση της νεοελληνικής γλώσσας στα ύστερα βυζαντινά χρόνια, κάτω από το βάρος των ιστορικών εξελίξεων, φέρνει στο προσκήνιο τη λαϊκή κουλτούρα, ενώ μέσω αυτής αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα του ιστορικού γίνεσθαι.

Τα δάνεια και οι επιρροές, που εισέπραξε στη μακρά ιστορική διάρκεια η ελληνική γλώσσα από τους λαούς με τους οποίους ήλθε σε επαφή, συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της, προκαλώντας, όμως, και σημαντικά προβλήματα σε αυτή στα χρόνια ανάδυσης του νεοελληνικού εθνικού κράτους. Το Γλωσσικό Ζήτημα, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θέματα, που απασχολούν το νεοελληνικό κράτος, και βοηθά να κατανοηθούν οι παγίδες μέσα στις οποίες επιχειρείται το 19^ο αιώνα το στήσιμο ενός σύγχρονου εθνικού κράτους. Μέσω του συγκεκριμένου εθνικού κράτους αναδεικνύεται ο πλούτος της ελληνικής γραπτής και προφορικής παράδοσης και η αγωνία των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων του νεοσύστατου κράτους ως προς το στοιχείο της γλώσσας, ένα στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό στην εύπλαστη πραγματικότητα του αιώνα αυτού, στη διάρκεια του οποίου ο εθνικισμός αναδεικνύεται άλλοτε σε κινητήριο μοχλό των δυνάμεων ενός έθνους ή σε τροχοπέδη ως προς τους σχεδιασμούς και τους στόχους των ιθυνόντων αυτού. ■

* Ο Υπαρχιφύλακας Σάββας Μαυροματίδης είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Βιβλιογραφία

- Thomson G., *Η Ελληνική Γλώσσα. Αρχαία και Νέα*, Αθήνα, 1964.
- Αγγελάτος Δ., *Το έργο του Διονύσιου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, Αθήνα, 2009.
- Βούρτσος Ι., κ.ά., *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, τ. Α', Πάτρα, 1999.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον*, Αθήνα, 2000.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, 2005.
- Τομπαΐδης Δ., *Επιτομή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, 1982.
- Τρυπάνη Κ.Α., *Ο Αττικισμός και το Γλωσσικό Ζήτημα*, Αθήνα, 1984.

Διαδίκτυο

www.greekfontsociety.gr (P Kyle McCarter, Η πρώτη εξάπλωση του ελληνικού αλφαβήτου)

Υποσημειώσεις:

- 1 Γ. Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον*, Αθήνα, 2000, σ. κε'.
- 2 www.greekfontsociety.gr
- 3 Ι. Βούρτσος, «Εξέλιξη και διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσας», στο Ι. Βούρτσος, κ.ά., *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, τ. Α', Πάτρα, 1999, σ. 266 · www.greekfontsociety.gr
- 4 Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 2005, σ. 21 · www.greekfontsociety.gr
- 5 Δ. Αγγελάτος, *Το έργο του Διονύσιου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, Αθήνα 2009, σ. 103-104.
- 6 Γ. Μπαμπινιώτης, *Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον*, σ. κγ'.
- 7 Γ. Μπαμπινιώτης, ό.π., σ. κη'.
- 8 Γ. Μπαμπινιώτης, ό.π., σ. 44-46.